

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Степан Величенко (Канада, Торонто)

Перебудова та минуле неросійських народів

Автор — дослідник з Торонтського університету (Канада) — робить спробу показати етап вивчення за часів існування системи тоталітаризму в колишньому СРСР проблем взаємовідносин Росії та неросійських народів, аналізує дискусії з цих проблем, що розгорнулися серед радянських істориків у кінці 80-х років.

«Старе» тлумачення.

Офіційне тлумачення історії народів СРСР виникло десь між 1934 та 1953 роками на основі декретів, підписаних Сталіним та Центральним Комітетом¹. Згідно з цим тлумаченням, історія неросійських республік охоплюється «історією СРСР», яка починається не в 1917 р. чи 1922 р. у Москві, а в доісторичній Азії. За офіційною точкою зору, неросійські народи та республіки визнаються як окремі історичні спільності і разом з тим їх минулому нав'язується русоцентрична державність, а росіянам відмовляють в окремій «історії РРФСР». Відповідно до цієї схеми історія неросійських народів, до того як вони стали частиною царської держави, будується навколо ідеї «гноблення трудящих» та їхньої «боротьби» проти місцевих та іноземних правлячих класів. Вважалося, що росіяни й «трудячі» неросійських республік завжди перебували у «братніх» стосунках. Одночасно політичні лідери неросійських республік і до, і після об'єднання оцінювалися за їх симпатіями та лояльністю до Росії. Наголошувалося на російському політичному і культурному опікунстві над неросійськими народами, а активістам національного руху ХІХ ст. навішувався ярлик «реакціонерів», якщо вони не були радикальними соціалістами. Офіційна історіографія визнавала, що неросійські народи перебували під політичним та культурним гнобленням царської Росії, але не були колонізовані в економічному відношенні. У повній відповідності з логікою роботи Леніна «Розвиток капіталізму в Росії» офіційна точка зору стверджувала, що економічний розвиток для неросійських народів за царизму був «прогресивним», тому що останній централізував виробництво й прив'язував «віддалені регіони» до світового ринку. А тому «спроби відділитися від імперії» і неросійська «національна буржуазія» вважалися «реакційними», оскільки вони були загрозою інтеграції, якої нібито вимагали продуктивні сили². Одночасно у 20—30-ті роки стосунки між Росією та неросійськими народами в царській імперії висвітлювалися з позицій роботи Леніна «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму». Історики стверджували, що централізм за часів царизму заважав розвиткові неросійських провінцій і

¹ Урбан П. К. Смена тенденций в советской историографии.— Мюнхен, 1959; Shterra Konstantin. Russian Historians and the Soviet State.— New Brunswick, 1962; Barghoorn Frederick C. Soviet Russian Nationalism.— New York, 1956).

² Див.: Наприклад: История СССР / ред. Б. Д. Дацюк.— Москва: 1963). / Цей аргумент вперше було наведено у 1934 р., але офіційною точкою зору він став після війни — Tillet Lowell. The Great Friendship.— Chapel Hill, 1969.— Рр. 360—364.

що «національно-визвольні рухи» були «прогресивною» реакцією на російський економічний націоналізм³.

Відповідно до офіційної точки зору, анексія неросійських територій Російською державою вважалася «прогресивним» явищем, оскільки це давало можливість їх народам вести разом боротьбу проти спільних класових ворогів за соціальне та національне визволення. Варто зауважити, що цей критерій не застосовувався при дослідженні історії Росії. Так, історики засуджували напади іноземців на Росію й не намагалися довести, що окупація її Польщею у 1610—1612 рр. і вторгнення французів у 1812 р. були «прогресивними» явищами, оскільки ці країни перебували на «більш високому рівні розвитку», ніж Росія, й що присутність їхніх армій давала змогу російському «народові» боротися поруч з братами по класу у Польщі чи Франції проти спільного експлуаторського правлячого класу. Не йшлося в офіційних текстах і про «прогресивний» характер інтеграції царської Росії у світову капіталістичну економіку. Навпаки, це засуджувалося як «залежність від іноземного капіталу».

Щодо східних слов'ян, то, за старою точкою зору, «воля до возз'єднання» визначала напрямок української та білоруської історії, починаючи з XIII ст., коли нібито існуюча етнічна і політична єдність була зруйнована вторгненням монголо-татар. Українці «возз'єдналися» з Росією в 1654 р. У XIX ст. українські лідери тісно співробітничали з російськими «революційними демократами», і при безкорисливій допомозі росіян та їхньої партії більшовиків Україна разом з усіма народами імперії змогла добитися свободи і державності завдяки революції⁴.

В період з 1956 р. до 1973 р. партія ослабила контроль за гуманітарними науками, і тому історичні дослідження стали менш детерміністичні і менш російсько націоналістичні за тональністю. Засудивши крайнощі сталінського періоду, вчені повернули професійні норми у свою роботу й отримали більше можливостей друкуватися та вести дискусії. Деякі з них критикували російський колоніалізм і доводили, що історію неросійських народів слід було б писати незалежно від категорії та періодизації, які виводилися з історії Росії⁵. «Відлига» дала змогу історикам ввести деяку нову інформацію в офіційні тлумачення. При цьому заслуговує особливої уваги визнання в монографічній літературі, а також в загальних дослідженнях, факту економічного колоніалізму Росії в Середній Азії XIX ст. Наприклад, у виданій в 1967 р. «історії Української РСР» на відміну від видань 1953 та 1955 рр. вже не ігнорувалися культурні зв'язки України із Заходом, приділялося більше уваги національному рухові минулого століття, а також визнавалося, що в 1917 р. протягом певного часу Центральна Рада користувалася підтримкою народу. Проте багато інформації, яка з'являлася в спеціальній літературі, все ще не проникало у нові дослідження. Наприклад, хоча статті в 60-ті роки й привертали увагу до факту русифікації українського пролетаріату на початку XX ст., а також до байдужого ставлення цього класу щодо національного питання, про все це не згадувалося у нових дослідженнях. Далі, у той час, коли в окремих статтях Центральна Рада та Західно-українська Народна Республіка (ЗУНР) вважалися «прогресивними» буржуазними уряда-

³ Наприклад; Ванг Н. Н. Краткий очерк истории народов СССР.— Москва, 1932.

⁴ Tillet L. Op. cit.; Брайчевський М. «Приєднання чи возз'єднання» // Широке море України.— Париж — Балтімор: Смолоскип, 1972.— С. 21—52; Velychenko S. The Origins of the Current Official Soviet Interpretation of Ukrainian History: A Case Study in Policy Formulation // Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte.— 1990.— № 45.

⁵ Rewriting Russian History / ed. Black Cyrill.— New York, 1962; Baron Samuel H., Heer Nancy (eds.). Windows on the Russian Past // American Association for the Advancement of Slavic Studies, 1977.

ми, в історичних дослідженнях вони продовжували залишатися «реакційними»⁶.

«Десталінізація» не внесла зміни у такого роду категорії та концепції. Найбільш важливою для розгляду у даній статті є ідея про те, що історію Росії та історію неросійських народів необхідно об'єднати в «Історію СРСР». Цей термін був нав'язаний Сталіним ще в 1934 р. В 1945 р. секретар з питань ідеології Г. Александров висловив цю думку таким чином: «Історія народів СРСР є єдиним органічним процесом. Історію окремого народу можна відповідним чином дослідити і зрозуміти лише у взаємозв'язку з історією інших народів і, насамперед, з історією російського народу»⁷. В 60-ті роки головний ідеолог Борис Пономарьов пояснив: «Було б неможливим і некоректним зображувати історію країни так, нібито вона є мозаїчною, сумою історичних досліджень в кожній окремій республіці. Такий підхід применшує значення багатоміжових взаємозв'язків й не показує, яким чином міцніла дружба трудящих різних національностей у боротьбі проти спільного ворога»⁸.

Сталінська «Історія СРСР» фактично сприяла закріпленню такого розуміння «історії Росії», яке плутало історію російського народу на його етнічній території з історією царської держави. Ця русоцентрична статична модель вимагала від істориків зводити до мінімуму чи ігнорувати відмінності та конфлікти між росіянами й неросіянами й водночас підкреслювати схожість між ними та сприятливий вплив, а також зображати національну історію неросійських народів в рамках російських регіональних досліджень. Роман Шпорлюк розглядає подібне офіційне тлумачення як аспект «інтелектуальної колонізації», котра має метою виключення з письмової історії та з пам'яті важливих пластів минулого, обмеження знання неросійськими народами свого минулого, а також виправдання поняття «радянський народ»⁹.

Дискусії.

Після 1985 р. в пресі та на всесоюзних конференціях з'явилась нова інформація про післяжовтневу історію, а також почала пробиватися критична історична думка¹⁰. Під час конференції в грудні 1986 р. мали місце заклики до подолання адміністративного втручання в науку¹¹. На конференції, присвяченій немарксистським історикам, у липні 1987 р. її учасники заявили про те, що «буржуазні» вчені займаються пошуками істини й що всі радянські історики повинні знати західну історіографію свого предмета досліджень. В матеріалах конференції ми знаходимо сумнів щодо поняття «буржуазний вчений», згадку про «57 різновидностей марксизму», а також осуд інтелектуальної ізоляції радянських вчених, через що вони виявилися нездатними зрозуміти поняття, якими користуються Якобсон, Леві-Страусс, Бродель і Фуко. Один з промовців підкреслив, що радянська наука визначається сталінськими схемами

⁶ Mykul Ivan. Politics and History the Soviet Ukraine: A Study of Soviet Ukrainian Historiography. 1956—1972. Ph. D. Diss. Columbia University, 1973.

⁷ Александров Г. О некоторых задачах общественных наук в современных условиях // Большевик.— 1945.— № 14.— Июль.— С. 17.

⁸ История СССР / Под ред. Б. Н. Пономарева.— Москва, 1966.— Т. I.— С. XXVIII.

⁹ Szporluk R. National History as a Political Battleground: The Case of Ukraine and Belorussia // Russian Empire. Some Aspects of Tsarist and Soviet Colonial Practices / Ed. Michael Pap.— Ukrainian Historical Association, 1985.— P. 137—138; Szporluk R. Dilemmas of Russian Nationalism // Problems of Communism.— 1989.— July—August, 1989.— P. 16—33.

¹⁰ Sherlock Thomas. Politics and History under Gorbachev // Problems of Communism.— 1988.— May—August.— P. 16—42; Von Hagen Mark. History and Politics of Autonomy and Democratization / Ed. Paul. Lerner // The Soviet Union 1988.— New York, 1989.— P. 181—198.

¹¹ Кузьмина Т. Ф. Всесоюзная научная конференция: Великий Октябрь и гражданская война. Исторический опыт и современность // Вопр. истории.— 1987.— № 10.— С. 115—118.

і що, захищаючи їх, «ми захищаємо не марксизм-ленінізм, а його протилежність»¹². В редакційній статті нової редколегії журналу «Вопросы истории» в 1988 р. пролунав заклик покінчити з політичним редагуванням матеріалів конференцій¹³.

В опублікованих матеріалах «круглого столу», організованого журналом «Вопросы истории» у січні 1988 р., його учасники ставили вимогу покінчити з «духовним рабством» в академічних інститутах, створити незалежну асоціацію істориків, а також відзначали, що радянські історики забули про такі категорії, як добро, зло та ціна прогресу¹⁴. Через три місяці Юрій Афанасьєв заявив: «...Немає і ніколи не було народу чи країни настільки сфальсифікованої історією, як наша... Фальсифікуючи історію радянського періоду, історики змушені були робити те ж саме з нашим дожовтневим минулим»¹⁵. Е. А. Амбарцумов запитував: «А скільки сміття, скільки напівправди чи відвертої брехні історики — автори шкільних підручників — занесли в дитячі голови?!»¹⁶. В. Д. Полікарпов нагадав присутнім, що, починаючи з листа Сталіна 1936 р., зовсім ніякої серйозної роботи не велося над тим, що було освячено Сталінін¹⁷. «Тези» про стан суспільних наук, складені у грудні 1989 р. Відділенням* суспільних наук АН СРСР та ідеологічним сектором** ЦК КПРС, містили в собі багато з тих ідей, які пролунали на згаданих конференціях. Незважаючи на те, що в цьому документі був заклик до методологічного плюралізму і стверджувалося верховенство загальнолюдських інтересів над класовими, «Тези» не означали припинення партійного впливу на суспільні науки¹⁸.

Критичні зауваження щодо офіційної точки зору на дореволюційну історію неросійських народів пролунали у 1987 р. у Таллінні. Учасники конференції відзначали, що царську імперську політику не варто ідеалізувати. Вони закликали до розширення кількості публікацій на цю тему, а також до створення чіткої наукової термінології для розгляду даної проблеми. Інші підкресливали необхідність відзначити «об'єктивне прогресивне значення вступу народів нашої країни в структуру Російської імперії»¹⁹. Естонці запропонували альтернативну навчальну програму для середніх шкіл, яка включала б окремий курс з історії республіки, а не «історію СРСР»²⁰. В своєму виступі на організованій у 1988 р. журналом «Вопросы истории» конференції академік Анісімов закликав до нового підходу у вивченні царської колоніальної політики, відзначивши, що апологія та ідеалізація імперії була схвалена ще в 1934 р. Сталінін. Академік Новосельцев поставив питання, чи правильно прив'язувати історію Кавказу до Росії міцніше, ніж це дозволяють історичні свідчення. Він відзначив також, що більшість розходжень в думках про минуле неросійських республік пов'язана з тим, що істори-

¹² Современная немарксистская историография и советская историческая наука // История СССР.— 1988.— № 1.— С. 172—202.

¹³ Вопр. истории.— 1988.— № 2.— С. 3—10.

¹⁴ Круглый стол «Историческая наука в условиях перестройки» // Вопр. истории.— 1988.— № 3.— С. 3—57.

¹⁵ Историки и писатели о литературе и истории // Вопр. истории.— 1988.— № 6.— С. 72.

¹⁶ Там же.— С. 83.

¹⁷ Там же.— С. 95.

* Секцією (ред.).

** Відділом (ред.).

¹⁸ Перестройка, общественное знание, ленинизм. Обсуждение в Президиуме АН СССР / Вестник Академии наук СССР.— 1990.— № 4.— С. 3—37. Член Політбюро В. Медведєв, підбиваючи підсумки важливого обговорення питань методології, гуманно підкреслив необхідність консенсусу з принципових проблем, а також водночас з цим уміння орієнтуватися в ідеологічній дискусії / Историческое сознание общества — на уровень задач перестройки // Вопр. истории.— 1990.— № 1.— С. 3—23.

¹⁹ Всесоюзная научная конференция по национальному вопросу // История СССР.— № 5.— 1988.— С. 217—221.

²⁰ Испуу С. П., Лепик П. К. Об одном опыте перестройки школьного исторического образования // Преподавание истории в школе.— 1988.— № 4.— С. 74—75.

ки в центрі вирішують питання історії Росії без врахування наукової істини.

К. Ф. Шацілло відзначив, що національні рухи ХІХ ст. в неросійських республіках являють собою «білі плями», які ніколи не вивчалися з точки зору ленінського твердження про те, що царська Росія була тюрмою народів. «Сьогодні ми заявляємо в історичних книгах про нашу єдність,— заявив один з естонських учених у 1988 р.,— й тому російський учень часто не розуміє, чому естонці розмовляють естонською мовою». На цій же конференції інший промовець підкреслив, що на сторінках нинішньої історії СРСР для 10 класу міститься стільки дурниць, що їх цілком можна було б надрукувати в сатиричному журналі «Крокодил»²¹.

На Всесоюзному з'їзді письменників у березні 1988 р. Сергій Баруздин—редактор журналу «Дружба народів»—засудив дві корінні догми в офіційній точці зору на історію неросійських народів. Він відкинув ідею російського «старшого брата» як сталінську та закликав до розвінчування післясталінського нововведення, що всі неросійські народи «добровільно об'єдналися» з Росією²².

В лютому 1989 р. В. Крикунов відзначив, що не всі неросійські народи добровільно ввійшли в Російську державу. Він виділив три форми приєднання: загарбання, «об'єднання» і (у випадку з Україною) «возз'єднання». А Новосельцев—директор Інституту історії СРСР АН СРСР—додав, що правлячі класи добилися угод з царями, які включали автономію, в той час як останні були зацікавлені у цілковитому поневоленні приєднаних регіонів. Новосельцев також виділив три форми анексії і охарактеризував «возз'єднання» України з Росією як унікальне²³.

Ці ідеї були далі розвинуті восени 1989 р. на двох конференціях, присвячених Росії та її імперії. Їх учасники піддали сумніву існуючу термінологію, а також понятійні категорії. Більшість учасників погодилися щодо експлуаторського, колоніального характеру відносин царської Росії з Середньою Азією²⁴. Мали місце розбіжності відносно доречності терміна «возз'єднання» при зображенні українсько-російських стосунків. Російський історик виступав за відмову від цього терміна, у той час як «консервативний» український історик, який продовжує використовувати застарілі термінологію та понятійні схеми у своїх публікаціях, наполягав, що приєднання його республіки до Росії було тривалим процесом, який не можна звести до акта «возз'єднання» 1654 р. Одночасно вірменський вчений засудив виключення сьогодишньої Східної Туреччини з радянської концепції вірменської історії.

Нове тлумачення!

Після п'яти років перебудови головним чином декларативна критика, яка була наведена вище, не справила політичного впливу на академічні публікації, а також не привела до змін в історичних дослідженнях, не-

²¹ Круглый стол в редакции журнала // Преподавание истории в школе.— 1989.— № 2.— С. 85—86. Російський делегат попередив, що «поділ» історії СРСР може призвести до того, що учні вважатимуть свою національну історію чимсь унікальним, а український делегат Ваксман запропонував, щоб в педагогічних вузах був розроблений курс з «соціалістичного інтернаціоналізму» (С. 81, 83).

²² Літ. газета.— 1988.— № 10.

²³ Национальный вопрос и межнациональные отношения в СССР: История и современность // Вопр. истории.— 1989.— № 5.— С. 41, 55. Можна ознайомитися також зі сміливою критикою М. А. Аннанпесова: «Присоединение Туркменистана к России: Правда истории» // Вопр. истории.— 1989.— № 11.

²⁴ Сарбей В. Всесоюзный круглый стол // Укр. іст. журн.— 1990.— № 3.— С. 152—155; Читательская конференция в Паланге // Вопр. истории.— 1990.— № 2.— С. 150—155, 166—168, 180. Незважаючи на «ліберальні» висловлювання на конференції, один з її учасників повертався до старих тлумачень у своїх публікаціях. Див.: Сарбей В. М. М. Аркас і його «Історія України—Руси» // Укр. іст. журн.— 1990.— № 7.— С. 100—114. Див. також його коментар до виданої у 1990 р. історії М. Аркаса.

зважаючи на певну підтримку найвищих політичних властей. О. Яковлев у 1987 р. критикував тенденцію до «прикрашання» історії Росії, а також неросійських народів²⁵, голова Державного Комітету з народної освіти («Известия», 21 грудня 1988 р.) стверджував, що «соціалістичний інтернаціоналізм» не був «безетнічним» і що «підручники з історії СРСР в значній мірі продовжують залишатися історією російського народу й російської державної системи». Цей русоцентричний ухил офіційної історіографії було піддано критиці міністрами на сесії всесоюзної ідеологічної комісії в червні 1989 р.²⁶. Заслужують уваги також статті у партійних журналах, в яких підкреслювалося, що сталінський «догматизм та суб'єктивізм» досі заважають партійній історіографії, а отже, і суспільним наукам, так само як і дві (досі не відмінені) ждановські післявоєнні постанови²⁷.

Проте схоже, російські історики-реформісти становлять меншість в університетах та академіях. Як нещодавно відзначав фон Хаген, більшість істориків не в змозі розібратися з національною стороною минулого своєї країни, а їхні праці «жодною мірою не свідчать про включення національного питання до історичного розгляду»²⁸. До цього слід додати, що російські реформісти в цілому все ще повинні розібратися, чи не стало поневолення їхнього народу платнею за імперію²⁹. В світлі цього слід звертати більшу увагу на відверто «консервативні» зауваження керівних академічних адміністраторів, ніж це роблять більшість реформістів в СРСР.

Наприклад, хоча директор Інституту історії СРСР АН СРСР* був звільнений у 1989 р., в опублікованих критичних зауваженнях не містилося жодної згадки про його неспроможність піддати сумніву переважаючі точки зору на стосунки між росіянами й іншими народами до 1917 р.³⁰ Його наступник С. Л. Тихвінський, який є заступником директора Інституту суспільних наук АН СРСР (починаючи з 1963 р. саме цей орган координує історичні дослідження в СРСР), редактором журналу «Вопросы истории»** та членом Президії АН СРСР, також поділяє подібні погляди. В своїй статті, присвяченій поточному академічному планові, яка була надрукована у червні 1987 р., він коротко визначив, чим, на його думку, слід займатися радянським історикам до кінця нинішнього століття. Він писав, що основним недоліком історичних праць 70-х років була недостатня централізація та координація досліджень³¹. В новому плані міститься пропозиція про більш раціональний поділ

²⁵ Яковлев А. Н. Достижение качественно нового состояния советского общества и общественные науки // Вестник Академии наук СССР.— 1987.— № 6.— С. 68.

²⁶ Идеологические проблемы межнациональных отношений // Известия ЦК КПСС.— 1989.— № 6.— С. 82, 87.

²⁷ Маньковская М. Л., Шарапов Ю. П. Культ личности и историко-партийная наука // Вопр. истории КПСС.— 1988.— № 5.— С. 57—60; Якунин В. К. Формування культу особи Сталіна та історико-партійна наука // Укр. іст. журн.— 1989.— № 1.— С. 9—22; О журнале «Ленинград» // Известия ЦК КПСС.— 1989.— № 11.— С. 21. Принципова політична оцінка // Літ. Україна.— 1990.— 21 черв.

²⁸ Von Hagen M. Soviet Historiography and Nationalities // Nationalities Papers.— 1990.— Spring.— P. 55.

²⁹ Мороз Р. Російська інтелігенція і національне питання на тлі гласності і перебудови // Сучасність.— 1990.— № 7—8.— С. 171—185. Росіяни, на відміну від інтелігенції Англії, США чи Франції, не звикли критикувати національну політику своїх співвітчизників.

* Идется про С. С. Хромова (ред.).

³⁰ Постановление общего собрания отделения истории АН СССР 21 янв. 1988 г. // История СССР.— 1988.— № 3.— С. 208. Хромов С. С., Тютюкин С. В. Ведущий центр по изучению отечественной истории // История СССР.— 1986.— № 2.— С. 78—107; Хромов С. С. XXVII съезд КПСС и некоторые актуальные проблемы изучения отечественной истории // История СССР.— 1986.— № 6.— С. 3—21.

** У 80-ті роки С. Л. Тихвінський був академіком-секретарем Відділення історії АН СРСР, членом редколегії вказаного журналу (ред.).

³¹ Тихвинский С. Л. Январский (1987 г.) Пленум ЦК КПСС и историческая наука // Вопр. истории.— 1987.— № 6.— С. 3—13.

праці, який би залишав концептуальні та інтерпретаційні питання, пов'язані з кожною темою, за вченими Москви і Ленінграда, а детальну розробку—за республіканськими інститутами. Наприклад, таке питання, як «Ленін про перехід від буржуазної демократії до соціалістичної революції», яке є складовою частиною теми «Історія світового революційного визвольного процесу», буде вивчатися у Москві, а Київ при цьому буде вивчати «російських офіцерів у 1917 р.», Львів — «український робітничий клас у ХІХ ст.». Наведений Тихвінським перелік не-доліків історіографії у республіках включає «відродження націоналістичних трактувань минулого окремих народів», а також «ідеалізацію історії народностей».

У березні 1988 р. Тихвінський звинуватив істориків неросійських республік в тому, що вони продовжують національне минуле значно далі, ніж про це є свідчення, які підкреслюють національні відмінності, протиставляють свою національну історію та культуру, а також у тому, що вони недостатньо займаються питаннями братерської допомоги між радянськими народами, зокрема, допомоги з боку Росії. Тихвінський брав приклади, головним чином, з середньоазійських республік, але критикував всіх, крім РРФСР. Він не відзначив жодної офіційної публікації з історії СРСР за трактування нею відносин між росіянами та неросійськими народами. Його найбільша турбота полягала в тому, що історики з неросійських республік перебільшували або спотворювали певні події шляхом їхньої ізоляції від «регіональної» й «всеросійської» історії». А вихід він бачив у ще більшій централізації та координації. «Настав час рішуче покінчити з хибною тенденцією поділу науки на українську та азербайджанську, на центральну та периферійну,— зазначав Тихвінський.— Існує єдина радянська історична наука, надійно основана на марксистсько-ленінському соціалістичному інтернаціоналізмі»³². Тим часом президент АН СРСР Г. Марчук у жовтні 1988 р. заявив: «Історичні дослідження в Академії в ряді областей, зокрема таких, як вітчизняна історія до ХVІІІ ст., класичне вивчення Азії, археологія, славістика та інші предмети, знаходяться на високому рівні»³³.

Варті уваги також висловлювання І. Хмілья, важливої особи в ідеологічному апараті України*, який під час конференції відзначив, що історіографія продовжує залишатися «класовою» наукою³⁴. З радянської марксистської точки зору знання може бути або продуктом «суспільства в цілому», як, наприклад, природничі науки, або ж продуктом класу. Якщо воно належить до першої групи, то є ідеологічно нейтральним і підкоряється лише законам науки. Отже, коли Хмілья говорить, що історіографія належить до другої групи, то він має на увазі, що вона не «нейтральна» й досі контролюється партією.

Чи визнає насамперед «консервативний» історичний істеблішмент неспроможність домінуючого тлумачення дореволюційної історії стосунків між Росією та неросійськими республіками і чи зуміє відмовитися від нього? Коли пишеться ця стаття, важко сказати щось певне, незважаючи на похвальні зусилля істориків-реформаторів. Затята більшість або продовжує байдуже ставитися до історії взаємин між росіянами та поневоленими ними народами, або ж через консервативні інертність чи переконання досі обтяжує академічні історичні дослідження русоцен-

³² Тихвинский С. Л. Задачи координации в области исторической науки // История СССР.— 1988.— № 1.— С. 119; Тихвинский С. Л. 70-летие Великого Октября и задачи по увеличению вклада исторической науки в ускорение социально-экономического развития страны // Вестник Академии наук СССР.— 1988.— № 3.— С. 78.

³³ Марчук Г. И. О задачах Академии наук СССР, вытекающих из решений XIX Всесоюзной партийной конференции // Там же.— 1989.— № 2.— С. 11.

* І. С. Хмілья у вказаний час очолював відділ Інституту історії АН УРСР (нині — Інститут історії України АН України).

³⁴ Отчет о работе методологического семинара // История СССР.— 1989.— № 3.— С. 184—185.

тризмом чи темою «дружби народів». Розчаровують також нібито «ліберальні» статті, в яких міститься заклик вивчати суспільно-економічні формації та їхню національну специфіку, а також звільнити науку від «бюрократичного рабства», і водночас знаходить відображення відверто центристська перспектива³⁵. Щодо 1989 р., то перспективи змін були настільки примарними, що навіть «консервативний» директор Інституту історії АН УРСР визнав, що немає жодних ознак нової концепції історії СРСР, що план аморфний й не націлений на найбільш актуальні проблеми³⁶.

Попередній план розвитку історичної науки на Україні може служити натяком на те, в якому напрямі рухатиметься нове офіційне тлумачення минулого. Автори плану скоротили деякі з найбільш суперечливих та безглуздіх русофільських тверджень та визначили українську історію як «трагічну». Вони відзначають, що країна залежала від тих самих «сил», що й Європа, не підкреслюючи при цьому «етнічну спорідненість східних слов'ян», вплив та «допомогу» Росії, а також розглядають як основний історичний суб'єкт «націю», а не «трудящих». Цей план приділяє більше уваги українській державності й включає ширий розгляд деструктивного впливу царського централізму на козацьку Україну. З іншого боку, автори продовжують стверджувати, що «возз'єднання» 1654 р. було «прогресивним» явищем, незважаючи на наступний конфлікт з приводу автономії, який подається як несуттєве питання, оскільки це був «всього лише» конфлікт між правлячими класами. Автори не роблять жодної згадки про російський економічний колоніалізм і досі вважають царську економіку не сумою її складових частин, а інтегрованою одиницею, а «всеросійський робітничий клас» — законним представником пролетаріату. Вони не згадують український національний рух та зображають «Жовтневу революцію» як нібито єдиний процес по всій імперії, що відображав інтереси всіх народів, які входили до неї³⁷.

Висновок

В СРСР минуле займає важливіше місце у суспільній думці та в політиці, ніж на Заході. Тому історики можуть сподіватися на значний суспільний вплив, як тільки-но вони зуміють відновити свою професійну єдиність. На наукових конференціях реформісти засудили усталене тлумачення стосунків між росіянами та неросійськими народами, але вони досі не запропонували ні критичної історії, ні критики офіційної точки зору. Опубліковані матеріали свідчать про передбачуваний розкол між «реформістськими» та «консервативними» істориками, а також про відмінності між більш обережними «ліберальними» професіоналами в академічних закладах та критичними популяризаторами, більшість з яких друкуються в неакадемічних виданнях. «Консервативна» маса професійних російських істориків, як й більшість їхніх співвітчизників, не сприймають СРСР як «імперію», в якій домінує Росія. Їхня позиція, можливо, проголошена Тихвінським. Та нині, здається, во-

³⁵ Кара-Мурза С. Г. Советская наука и бюрократическая система: грани взаимодействия // *Вопр. философии.*— 1989.— № 4.— С. 66; *Проблемы исторической науки* // *Новая и новейшая история.*— 1989.— № 6.— С. 82, 87—88.

³⁶ Підвищувати ефективність історичних досліджень // *Вісник Академії наук Української РСР.*— 1989.— № 9.— С. 13.

³⁷ Кондуфор Ю., Кульчицький С., Сарбей В., Смолій В., Хміль І. Україна: Діалектика історичного розвитку // *Комуніст України.*— 1989.— № 9.— С. 13—20.— 1989.— № 11.— С. 42—51. (В цій статті робиться припущення, що рішення Загальних зборів Академії наук України у листопаді 1988 р., у яких йдеться про «розширення» історичних досліджень лише радянського періоду, будуть проігноровані). Про основні завдання по виконанню в Академії наук УРСР рішень XIX Все-союзної конференції КПРС // *Вісник Академії наук УРСР.*— 1989.— № 3.— С. 74, 19, 23. Див. також: Сарбей В. та ін. *Історія України в запитаннях та відповідях.*— К., 1989.

ни просто не зацікавлені в історії неросійських народів та в історії відносин між російським та цими народами. З іншого боку, «консерватори» у неросійських республіках зобов'язані привернути до себе читачів, які вважають себе експлуатованими. Тому, щоб завоювати довір'я, «консерватори» змушені писати на теми, які раніше ігнорувалися. Разом з тим вони уникають таких узагальнень, з якими б не погодився Центральний Комітет — їхній офіційний роботодавець. Попереднє нове тлумачення історії України, розроблене цією групою, є менш русоцентричним за тоном, але зберігає суть, якщо не словник старої точки зору. В той же час українські реформістські письменники та історики, які ставили під сумнів офіційне тлумачення історії України та критикували традиційну російську концепцію України як дивної етнографічної частини «Росії»³⁸, справили незначний вплив на попередній план. Оскільки наступні події зробили цей проект застарілим відразу ж після його опублікування, то «консерватори» змушені будуть сформулювати ще одне тлумачення історії України. Залишається лише чекати, щоб побачити, як вони зуміють справитися з такими «незручними» питаннями, як «возз'єднання», «братерська еволюція», «ідея спільного східнослов'янського «історичного процесу», а також з такими проблемами, як російський економічний колоніалізм, чи роль державності у розвитку продуктивних сил у неросійських республіках. Коротше кажучи, напишуть вони регіональну чи національну історію?

Методологія, концепції та організаційні категорії визначають те, як подаються факти. І те, що деякі реформістські історики розуміють це, є ознакою зрілості російської історіографії. Ю. Афанасьєв вважає, що це є питання «концептуальної сутності», і підкреслює, що альтернативою офіційній інтерпретації є не ще одна «істина», а лише краща інтерпретація, яка сама буде відкинута у майбутньому³⁹. Академія наук СРСР офіційно закликає до методологічного плюралізму. Показником реальності «перебудови» стане те, наскільки це витончене гносеологічне самоусвідомлення, яке піддає сумніву критерій розуміння, справлятиме вплив на синтез та інтерпретацію у реформістській історіографії⁴⁰. На Україні, де енергія більшості реформістів сьогодні спрямована на публікацію документів та репринтів класиків ХІХ ст., дуже мало ознак такої витонченості, оскільки більшість з них досі вважають, що «істина» відкривається в документах.

Коли писалася ця стаття, здається, «старе» офіційне тлумачення дореволюційного минулого СРСР все ще поділялося більшістю росіян. Навіть радикал Олександр Ципко не вважає, що росіяни повинні соромитися своїх минулих колоніальних авантур⁴¹. Хоча «стару» точку зору меншість реформістів формально й критикує, досі немає прийнятної альтернативного наукового синтезу, а також надто мало дискусій стосовно описування. Сторонньому спостерігачеві залишається лише сподіватися, що будь-яке нове тлумачення, яке з'явиться, сприятиме зро-

³⁸ Szporluk R. Dilemmas of Russian Nationalism.— P. 30.

³⁹ Афанасьєв Ю. Перестройка и историческое знание // Иного не дано.— М., 1988.— С. 491—508. Проблемы исторической науки // Нов. и новейш. история.— 1989.— № 6.— С. 81. (Тут містяться звертання до дискусії між тими, хто виступає за повну відмову від існуючого догматичного методу, та тими, хто готовий відкинути лише його «деформації». Праця В. Сарбея «Очерки по методологии и историографии истории Украины» (Київ, 1989), а також підготовлений В. Котлярем огляд нової біографії Хмельницького «Слово про Богдана», в якому уникається детально обговорення українсько-російських відносин (Комуніст України.— 1990.— № 2.— С. 90—93), свідчить про те, що останній підхід домінує в українському історичному істеблшменті.

⁴⁰ Деякі філософи також почали займатися цією проблемою. На Україні див.: Кошарний С. Феноменологія Гуссерля і досвід герменевтичного основоположення гуманітарного знання в історичному науковченні Дільтея // Філософ. і соціол. думка.— 1989.— № 8.— С. 67—76; № 9.— С. 68—76.

⁴¹ Tolz V., Teague E. Tsipko Urges Ridding Soviet Society of Marxist Ideology // Report on the USSR.— 1990.— Vol. 2, no. 23.— P. 5.

станню соціальної, політичної та національної свідомості, взаєморозумінню, а не розбудить націоналістичну ворожнечу. Йому залишається лише сподіватися, що така точка зору буде сформована й поширена ще до того як існуючий в СРСР голод до історії буде вгамовано образами минулого, які збуджують та виправдовують екстремістські пристрасті.

Одержано 20.07.91.

Автор — дослідник із Торонтського університету (Канада) — робить спробу показати стан дослідження в період існування тоталітарної системи в колишньому СРСР проблем взаємовідносин Росії і неросійських народів, аналізує дискусії по цим проблемам, розкриті серед радянських істориків в кінці 80-х років.

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у трьох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).
